

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ СТРАХІВ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗІ СТРАХАМИ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ У ЧАС ТРИВАЛОЇ ВІЙНИ РОСІЇ В УКРАЇНІ

INTERRELATIONSHIPS OF FEARS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH FEARS OF THE FAMILY SYSTEM DURING THE LONG WAR BETWEEN RUSSIA AND UKRAINE

У статті висвітлено актуальність теми дитячих страхів і тривожності. Адже у сучасному просторі багаторічної російсько-української війни, з постійними обстрілами, ракетними атаками, тривожними новинами про втрати територій та кількість поранених, загиблих, полонених, зниклих безвісти, численність дітей, які мають генералізований тривожний розлад, множинні страхи та фантазії щодо втрати життя, демонструє позитивну тенденцію. Дитячі страхи природно зумовлені як віковими особливостями, так і соціальними чинниками.

Обґрунтовано, що страх і тривожність – це специфічні множинні комбінації емоцій. У працях представників психоаналітичних шкіл і вітчизняних психологів джерелом тривожності, як детермінованої властивості особистості, окреслено події, що криються у ранньому дитинстві, першочергово у стосунках із батьками. Тож об'єктом дослідження було означено страхи учнів початкової школи, а предметом – взаємозв'язки страхів учнів початкової школи зі страхами сімейної системи у час тривалої війни росії в Україні.

Методиками дослідження були: методика діагностики дитячих страхів, методика виявлення тривожності «Дитячий варіант шкали явної тривожності (CMAS)», методика діагностики рівня шкільної тривожності (Філіпс), проєктивна методика «Малюнок сім'ї», методика дослідження ієрархічної структури актуальних страхів особистості, методика дослідження тривожності (Спілбергер), методика дослідження батьківської тривожності, методика дослідження батьківського ставлення. Методами дослідження – кореляційний аналіз Пірсона, Т-критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз, медіанний тест, факторний аналіз.

У ході дослідження проведено опитування дітей та їхніх батьків. Однією з гіпотез дослідження було припущення про те, що психологічним чинником страхів учнів початкової школи є наявність страхів і підвищений рівень тривожності у батьків, що спричинено війною.

Результати статистичного опрацювання даних дали змогу встановити відмінності у рівнях страхів батьків та матерів, обох батьків та дітей. Як і було передбачено, найвищий рівень страху та тривожності зафіксовано у групі матерів. Це поясню-

ється високим рівнем страху матерів за життя своїх дітей у час війни.

Ключові слова: страхи, діти, війна, батьки, батьківські страхи.

The article highlights the relevance of the topic of children's fears and anxiety. After all, in the current space of a long-term war with its constant shelling, missile attacks, disturbing news about the loss of territories and the number of wounded, dead, captured, missing, the number of children with generalized anxiety disorder and multiple fears and fantasies about the loss of life has a positive trend. Children's fears are naturally conditioned by both age and social factors.

It is substantiated that fear and anxiety are specific multiple combinations of emotions. In the works of representatives of psychoanalytic schools and domestic psychologists, the source of anxiety as a deterministic property of personality is the events that are hidden in early childhood, primarily in the relationship with parents. Therefore, the object of the study was the fears of primary school students, and the subject was the relationship between the fears of primary school students and the fears of the family system during the long war of Russia in Ukraine.

The research methods were: a method for diagnosing children's fears, a method for detecting anxiety "Children's version of the Childhood Manifest Anxiety Scale (CMAS)", a method for diagnosing school anxiety (Phillips), a projective method "Family Drawing", a method for studying the hierarchical structure of a person's actual fears, a method for studying anxiety (Spielberger), a method for studying parental anxiety, a method for studying parental attitudes. The research methods used were Pearson's correlation analysis, Student's T-test, one-factor analysis of variance, median test, factor analysis.

The study included a survey of children and their parents. One of the hypotheses of the study was the assumption that the psychological factor of primary school students' fears is the presence of fears and increased anxiety in parents caused by the war.

The results of the statistical processing of the data allowed us to identify differences in the levels of fears of fathers and mothers, both parents and children. As predicted, the highest level of fear and anxiety was in the group of mothers, which is explained by the high level of fear mothers have for their children's lives during the war.

Key words: fears, children, war, parents, parental fears.

УДК 159.97:616.89-008.44-006-053.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.46>

Бліхар В.С.

д. філос. Н., професор,
директор

Інститут управління, психології
та безпеки

Львівського державного університету
внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0001-7545-9009

Сьогодні, під час тривалої російсько-української війни, в психології актуальна тема дитячих страхів і дитячої тривожності. Адже у просторі довготривалої війни, де постійні обстріли і ракетні атаки, поширюються тривожні новини про втрати територій, кількість поранених, загиблих, полонених, зниклих безвісти, численність дітей, які мають генералізований три-

вожний розлад, множинні страхи та фантазії щодо втрати життя, зростає. Дитячі страхи природно зумовлені як віковими особливостями, так і соціальними чинниками.

Підкреслимо, що учні молодших класів опинилися у ситуації протиріччя внутрішніх і зовнішніх просторів, де зіштовхуються та актуалізуються соціальні вимоги й внутрішні

переживання. Базальним страхом цього періоду зростання особистості у мирний час є страх не відповідати соціальному очікуванню та вимогам особистісно значущого середовища. Найбільш потужні страхи та високий рівень тривожності у 6–10 років спричинені переживаннями найближчих дорослих.

Таким дітям детерміновано притаманні психічні процеси, які спонукають до формування різноманітних тривожних фантазій. Своєю чергою, такі фантазії провокують підвищену чутливість до:

- оцінок дорослих;
- наслідування та емоційного «зараження»;
- зовнішніх впливів (підвищено тривожну інтерналізовану та патерну реакцію на них);
- безпосередності сприйняття зовнішнього світу;
- обмеженості адаптивних реакцій на провокуючі чинники;
- уміння протистояти чужій думці.

Також варто акцентувати, що у таких дітей недостатньо розвинена довільність пізнавальної та емоційно-вольової сфер.

Зазначимо, що страх – це специфічна, глибинна, базова емоція, яка забезпечує інстинкт самозбереження. Класик досліджень емоцій Izard С. Е. зазначав, що тривога – це вже багатомірна комбінація або зовнішнє вираження емоцій, до яких входить безпосередньо емоція страху. Страх і тривожність – це специфічні множинні комбінації емоцій. У працях представників психоаналітичних шкіл і вітчизняних психологів джерелом тривожності, як детермінованої властивості особистості, є події, що криються у ранньому дитинстві, первинно у стосунках із батьками. Проблему дитячих страхів та тривожності аналізували такі зарубіжні та вітчизняні вчені: Виготський Л. С., Запорожець О. В., Костюк Г. С., Католик Г. В., Леві В. В. Дослідження вікових страхів здійснювали Філіпс Б., Католик Г. В., Карпенко Н. З., Sarason S. B. та інші. У низці наукових праць аналізуються особливості тривожності у школярів різних вікових груп (А. Matherus, F. Tallis, Е. К. Шотт). Так, англійський психоаналітик Дж. Боулбі широко розкрив детермінанти дитячих страхів, що криються у первинних стосунках немовляти із значимими дорослими [14]. Вітчизняні психологи здавна досліджували особливості шкільної тривожності та тривожності очікувань у соціальному спілкуванні (Г. С. Костюк та його школа).

Тож *об'єктом дослідження було означено* страхи учнів початкової школи, а *предметом* – взаємозв'язки страхів учнів початкової школи зі страхами сімейної системи у час тривалої війни росії в Україні.

Методиками дослідження були: методика діагностики дитячих страхів, методика виявлення тривожності «Дитячий варіант шкали

явної тривожності (СМАС)», методика діагностики рівня шкільної тривожності (Філіпс), проєктивна методика «Малюнок сім'ї», методика дослідження ієрархічної структури актуальних страхів особистості, методика дослідження тривожності (Спілбергер), методика дослідження батьківської тривожності, методика дослідження батьківського ставлення.

Методами дослідження були: кореляційний аналіз Пірсона, Т-критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз, медіанний тест, а також факторний аналіз.

Відповідно до цілей та завдань нашого дослідження, збір емпіричних даних здійснювався в навчально-виховному комплексі «Гармонія» шляхом індивідуального опитування дітей молодшого шкільного віку та групового опитування батьків. Вибірка досліджуваних сумарно становила 150 осіб, із них – 50 учнів молодшої школи та 100 батьків.

Згідно з переконаннями представників глибинної психології, **страх** є афективним карбунком (закарбованим у пам'яті) у передсвідомості об'єктивної або ж суб'єктивної небезпеки для життя. Емоція страху детермінована так само, як інстинкт самозбереження. Ця емоція виконує найперше стратегічну захисну роль і в процесі своєї активності провокує фізіологічні зміни у ВНД та проявляється, зокрема, у підвищеному пульсі, частоті дихання, збільшенні показників артеріального тиску, слиновиділенні, потовиділенні та надмірному виділенні шлункового соку тощо [1; 2; 3; 4; 5; 15]. Однак тривога проявляється і в очікуванні позитивних життєвих змін, тому що стимулюються переживання стосовно вдалої майбутньої події, або ж вдалої стратегії суспільного заходу, або власного життя. Така тривога може проявитись у вигляді позитивних емоцій, наприклад, екзальтованої поведінки, надмірної радості тощо.

Дослідник Ондрей Кондаш, який у 1973 р. створив Шкалу соціально ситуаційної тривоги, а також запропонував нам чудову працю «Хвилювання. Страх перед випробуванням», стверджував, що страх існує лише щодо об'єкта, а тривога можлива стосовно подій [2; 3; 4].

Дж. Боулбі запропонував своє бачення багатогранності процесів страху. На його думку, страх і тривога взаємопов'язані. Ці емоції та почуття належать до двох взаємопов'язаних ранніх дитячих досвідів людини. Йдеться про прихильність і розлучення [14].

Водночас засновник психоаналізу З. Фройд розрізняв боязкість, переляк і страх. Згідно з його концепцією, боязкість – це стан очікування небезпеки і приготування до неї, якщо навіть вона невідома або ж її реально не існує [13]. Сучасний польський дослідник, засновник танатопедагогіки Ю. Біннебезель та вітчизняна психологиня, що займається питаннями

екзистенцій життя та смерті, Г. Католик у спільних кроскультурних дослідженнях зазначали, що переляк – це стан, який виникає при небезпеці, коли людина до нього не підготовлена [4; 5; 6]. Загострюючи увагу на дослідженні страху, З. Фройд зауважив про відмінності між страхом реальним і страхом невротичним. На його думку, реальний страх виникає тоді, коли загроза є реальною. А невротичний страх пов'язаний зі суб'єктивною небезпекою [13]. Аналітик трактував стан тривожності як «неприємне емоційне переживання». Це стан може сигналізувати про так звану «антиципаційну небезпеку», тобто заздалегідь сформоване уявлення. Семантикою почуття тривожності є суб'єктивне переживання невизначеності та відчуття безпорадності. Ці стани мають певні прояви, до яких можна щонайменше віднести: специфічне суб'єктивне почуття неприємного; конкретні реакції соматичної та вегетативної нервових систем; нав'язливі думки стосовно конкретного переживання.

Сутність страхів і тривожності вивчали також представники неофрейдизму. Подібні дослідження та роздуми наявні у працях Г. С. Саллівана, К. Хорні, Е. Фромма [14]. Вони стверджували, що якщо дитина має нормальний розвиток, то дитячі страхи виконують надзвичайно конструктивну роль у регуляції її поведінки. Такі страхи у розвитку дитини мають вкрай позитивне значення, позаяк виконують адаптативну функцію. За надмірної кількості страхів дитина є обмеженою у засобах реагування, відреагування та взаємодії із зовнішнім світом. Тоді можемо спостерігати різні види дезадаптації дитини, обмеження її можливостей у гармонійному розвитку, соматизацію, затримку психічного розвитку тощо.

Школярі молодшої школи перебувають у стані трансформації від архетипічних та інстинктивних до соціально-опосередкованих страхів. У початковій школі у дітей у нормі збільшується кількість страхів не відповідати соціальним вимогам найближчого оточення сім'ї і школи [2; 3]. Чимало дослідників схиляються до думки, що у школярів молодшої школи тривожність лише перебуває у стадії формування та тренінгування і поки не є стійкою рисою характеру. Школа якраз є тим простором, де діти безпечно можуть працювати власні компетенції переживання і справлятися із ситуативними загрозами, перебуваючи у безпечному просторі. Розвиток цих поглядів міститься у дослідженнях Г. С. Саллівана. Він окреслив вік 6–10 років як ювенільний. На його думку, власне у цей період у дитини відбувається активний розвиток можливостей усіх систем Self до самоконтролю та саморегуляції. Ці процеси уможливають оволодіння школярем чи школяркою великою палітрою інтернальних та екстернальних операцій. Цей досвід допома-

гає дитині відчуті і засвоїти ситуації соціальної безпеки, оволодіти власними можливостями позбавлення від тривоги. Відбувається тренінгування відносності «тривоження» себе на основі оцінки очікуваних санкцій (оцінок) та наслідків порушення або ігнорування заборон (шкільної поведінки). Таким чином, вважає Г. С. Саллівен, під час задіяння «синтаксичних переживань в ювенільному віці» у школяра молодшої школи формується свідомо саморегуляція дій та вчинків, які спрямовуються на подолання тривоги та страху.

Наводимо таблицю стандартних видів шкільних страхів, які характерні для молодших школярів у мирні часи.

Таблиця 1

Види шкільних страхів, характерні для молодших школярів у мирні часи

Страхи, що виникають у спілкуванні з учителем
Діти бояться: - залишатися наодинці з учителем; - пильного погляду; - словесної образи; - фізичного покарання тощо.
Страхи не відповідати очікуванням інших
Діти бояться: - не виправдати очікування батьків; - не втримати статус відмінника; - зробити щось «не так»; - шкільного цькування тощо.
Страхи самовираження
Діти бояться: - виявити ініціативу; - вступити в суперечку; - виглядати безглуздо; - стати об'єктом глузування; - публічних виступів (відповідь біля дошки тощо).
Страхи ситуацій перевірки знань
Діти бояться: - контрольних робіт; - перевірки техніки читання; - самостійних робіт; - «відкритих» уроків і відвідування уроків керівництвом школи; - поганих оцінок тощо.

Психологічні чинники страхів і тривожності учнів початкової школи у час війни

Дослідники різних часів та наукових напрямів вирізняють не завжди однакові причини страху. До прикладу, Дж. Грей дотримувався думки, що страх може виникнути навіть у випадках, коли певна спланована подія не відбувається у визначений час і у встановленому місці. Своєю чергою, К. Ізард розділяє детермінанти страху на зовнішні, до яких відносить процеси та події, що відбуваються поза людиною у зовнішньому світі, та внутрішні, до яких зараховує потяги, потреби, гомеостатичні процеси, мисленнєві функції тощо. Прикладом внутрішніх страхів може бути відчуття страху

внутрішніх страхів може бути відчуття страху під час виникнення спогаду про травмівну подію з минулого. До зовнішніх детермінант страхів К. Ізард відносить культурні детермінанти страху, в основі яких лежить принцип соціального научіння (наприклад, сигнал повітряної тривоги) [1; 5; 6; 7; 10; 12].

Багато дослідників зазначають також, що страх здебільшого викликається об'єктом (предметом, людиною, явищем природи). Однак науковці стверджують, що трапляються і безпредметні страхи, не пов'язані ні з чим конкретним. Так, Дж. Боулбі у своїх дослідженнях, проведених у 1973 р. у контексті стосунків матері та дитини, констатує, що, до прикладу, спонукують страху може бути як реальна наявність чогось загрозливого, так і відсутність того або когось, що забезпечує безпеку (наприклад, людини-охоронця, стін будинку, бліндажа, або ж матері біля дитини) [14]. Він дотримувався думки, що існують такі детермінанти страху: «природні стимули» і «їх похідні». Дослідник стверджував, що генетично сконструйовані емоції страху різного регістру пов'язані з ситуаціями, які насправді мають високу ймовірність небезпеки. Похідні стимули часто входять до особливостей культури людини, а також змісту певної конкретної ситуації (наприклад, війна).

Також причиною страху Дж. Боулбі вважає самотність, яка у континуумі людського життя найбільш лякає у дитинстві та у старості, де виникає ймовірність загинути від нестачі їжі, хвороби тощо [14].

Чинниками, що впливають на формування страхів, є:

- наявність страхів у батьків, переважно у матері;
- тривожність у стосунках із дитиною, надмірне збереження її від небезпеки та ізоляція від спілкування з однолітками;
- надмірно рання раціоналізація відчуттів дитини, обумовлена надмірною принциповістю батьків або їх емоційним неприйняттям дітей;
- велика кількість заборон з боку батька тієї ж статі або повне надання свободи;
- велика кількість заборон дитині батьком іншої статі, а також численні нереалізовані загрози всіх дорослих у сім'ї;
- відсутність можливості для рольової ідентифікації з батьками тієї ж статі, переважно у хлопчиків, створюючи проблеми в спілкуванні з однолітками і невпевненість у собі;
- конфліктні відносини між батьками в сім'ї;
- психічні травми на кшталт переляку, які загострюють вікову чутливість дітей до тих або інших страхів.

Нами було проведено тестування дітей та їхніх батьків. Однією з гіпотез нашого дослідження було припущення про те, що психологічним чинником страхів і тривожності

в учнів молодших класів є наявність страхів і підвищений рівень тривожності у батьків. Для підтвердження цієї гіпотези, зокрема, використано метод кореляційного аналізу. Згідно з отриманими даними, нами виявлено кореляційний зв'язок між рівнем загального страху у дітей та батьківською тривожністю ($r=0,491$ при $\alpha \leq 0,0001$) й емоційним неблагополуччям у батьків ($r=0,510$ при $\alpha \leq 0,0001$), загальною тривожністю батьків ($r=0,581$ при $\alpha \leq 0,0001$), загальною тривожністю дітей у школі ($r=0,346$ при $\alpha \leq 0,014$), з рівнем батьківського контролю ($r=0,457$ при $\alpha \leq 0,0001$). Нами також виявлений зворотній зв'язок рівня страху зі стратегією сімейного виховання ($r=-0,456$ при $\alpha \leq 0,0001$), тобто страх зменшується від авторитарної до індиферентної стратегії сімейного виховання.

Виявлено зв'язок рівня загальної тривожності дітей у школі з рівнем страху батьків ($r=0,346$ при $\alpha \leq 0,014$), а також із різними видами дитячих страхів, як-от:

- страх жажів ($r=0,321$ при $\alpha \leq 0,019$);
- соціальний страх ($r=0,299$ при $\alpha \leq 0,035$);
- переживання соціального стресу ($r=0,311$ при $\alpha \leq 0,028$);
- фрустрація ($r=0,452$ при $\alpha \leq 0,001$);
- страх самовираження ($r=0,399$ при $\alpha \leq 0,004$);
- страх оцінки ($r=0,475$ при $\alpha \leq 0,0001$);
- страх не відповідати соціальним очікуванням інших ($r=0,410$ при $\alpha \leq 0,003$);
- низька фізіологічна опірність стресу ($r=0,400$ при $\alpha \leq 0,004$).

Стратегія сімейного виховання теж обернено пов'язана зі шкільною тривожністю дітей ($r=-0,376$ при $\alpha \leq 0,007$). За ліберального та індиферентного стилів виховання загальна шкільна тривожність зменшується, чого не можна сказати про авторитарний та авторитетний стилі.

Загальна тривожність пов'язана зі страхом тварин (казкових персонажів) ($r=0,189$ при $\alpha \leq 0,020$), соціальними страхами ($r=0,431$ при $\alpha \leq 0,0001$), просторовими страхами ($r=0,417$ при $\alpha \leq 0,0001$), батьківським контролем ($r=0,395$ при $\alpha \leq 0,0001$) та стратегією сімейного виховання ($r=-0,501$ при $\alpha \leq 0,0001$). Отож, можемо зробити висновок, що підвищений рівень батьківського контролю, який наявний у авторитарній та авторитетній стратегіях сімейного виховання, у час наявної тривалої війни росії в Україні сприяє зростанню загальної тривожності дітей.

Виявлено також зв'язок рівня соціального страху у дітей і рівня емоційного неблагополуччя у батьків ($r=0,369$ при $\alpha \leq 0,0001$), а також батьківською тривожністю ($r=0,431$ при $\alpha \leq 0,0001$), контролем ($r=0,278$ при $\alpha \leq 0,0001$) та стратегією сімейного виховання ($r=-0,387$ при $\alpha \leq 0,0001$).

Рівень дитячої фрустрації пов'язаний з переживанням соціального стресу ($r=0,406$ при $\alpha \leq 0,003$), страхом самовираження ($r=0,334$ при $\alpha \leq 0,018$), страхом не відповідати очікуванням інших ($r=0,419$ при $\alpha \leq 0,002$), низькою фізіологічною опірністю стресу ($r=0,305$ при $\alpha \leq 0,031$) та соціальними страхами ($r=0,317$ при $\alpha \leq 0,025$). Відповідно, вимоги, які сьогодні встановлюються до дітей, занадто високі, оскільки страх самовираження, соціальні страхи (страхи подій війни) та страх не відповідати вимогам інших створюють фрустраційні переживання молодших школярів.

Отримані результати дають змогу також стверджувати про те, що:

- існує зв'язок батьківських страхів і тривожності та дитячих страхів і тривожності;
- існує рівень батьківського контролю, емоційного неблагополуччя та стратегія сімейного виховання, які пов'язані з рівнем тривожності та страхів у дітей [2; 3; 8; 9; 10].

Нижче приводимо діаграми рівня дитячої тривожності (рис. 1) та рівня батьківської тривожності (рис. 2), а також відмінності страхів у батьків, матерів, дітей (рис. 3).

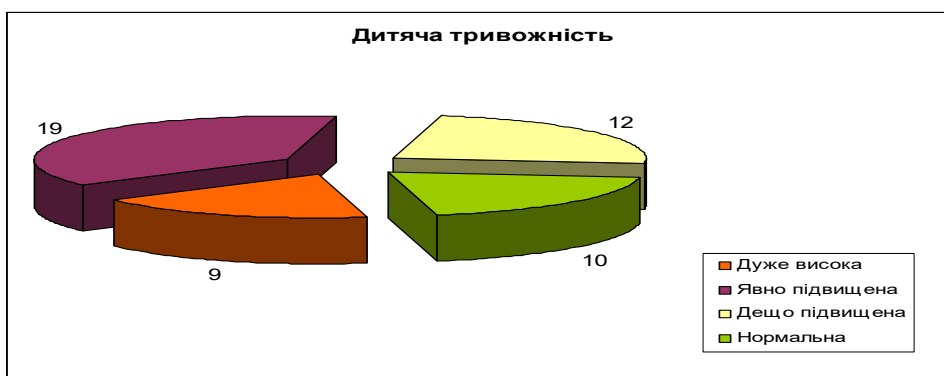

Рис. 1. Рівень дитячої тривожності, к-сть осіб

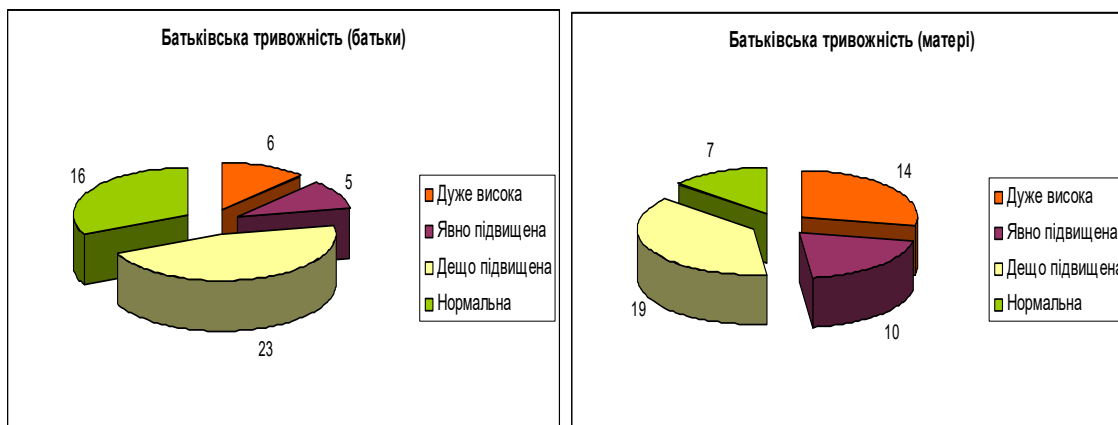

Рис. 2. Рівень батьківської тривожності, к-сть осіб

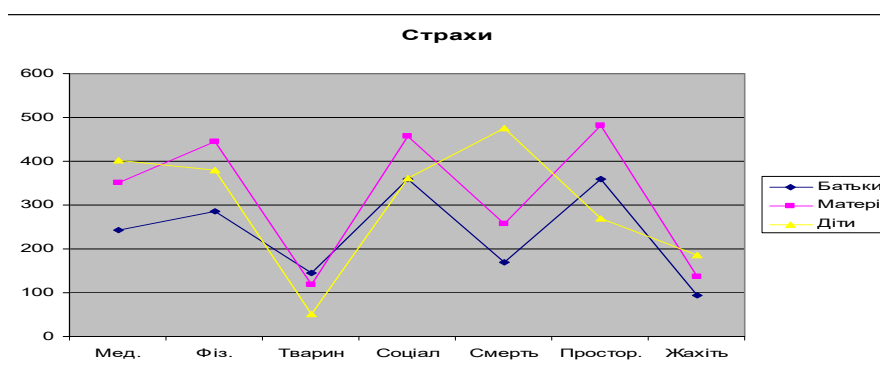

Рис. 3. Відмінності страхів у батьків, матерів, дітей

Рисунок 3 демонструє нам відмінності загальних показників страхів у групах батьків, матерів і дітей. З рисунку наочно бачимо, що страхи матерів є найбільшими. У дітей найбільший страх фіксується за шкалою «страх смерті». Таким чином, можна констатувати, що сімейна система у контексті теорії поля К. Левіна є замкнутою, де батьківські страхи і тривожність впливають на страхи і тривожність дітей. Серед батьківських страхів найбільш значимими є материнські страхи. А оскільки у матерів із дітьми є глибинний симбіотичний зв'язок, то власне материнські страхи і тривожність є найпотужнішими чинниками, що впливають на формування дитячих страхів та тривожності у час війни.

Висновки. Для підтвердження гіпотез проведеного нами дослідження ми провели кореляційний, факторний, дисперсійний аналізи та за допомогою Т-критерію Стьюдента виявили відмінності між групами досліджуваних. Також ми проаналізували проєктивну методику і, визначивши критерії тривожності, змогли встановити зв'язки між змінними.

Гіпотеза про те, що психологічним чинником страхів і тривожності у дітей молодшого шкільного віку є наявність страхів і високий/підвищений рівень тривожності у батьків, підтвердилась, оскільки ми виявили зв'язок рівня тривожності батьків і рівня страху у дітей, рівня загальної тривожності у дітей та особистісною тривожністю батьків.

Результати статистичного опрацювання даних дали нам змогу встановити відмінності у рівнях страхів батьків і матерів, обох батьків та дітей. Як ми і передбачали, найвищий рівень страху та тривожності зафіксовано у групі матерів, що пояснюється високим рівнем страху матерів за життя своїх дітей під час війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бліхар В., Кісіль З., Католик Г. Страх смерті як детермінанта психоемоційної напруженості та професійної деформації працівників правоохоронних органів в умовах дії стрес-факторів. *Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід)* : монографія ; за заг. ред. д. пс. н. проф. Г. В. Католик. Львів : Місіонер, 2022. С. 37–61.

2. Бліхар В. Особливості взаємозв'язків стилів сімейного виховання та батьківського ставлення зі страхами та тривожністю дітей. *Психологія і особистість*. Т. 14. № 1. 2024. URL: <https://psychpersonality.npu.edu.ua/article/view/298775>

3. Бліхар В. Психологічні чинники страхів у дітей молодшого шкільного віку під час війни. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Психологія»*. № 3 (31). 2024. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9844>

4. Біннебезель Й. Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід) / за ред. д. пс. н. проф. Г. Католик. Львів : Місіонер, 2022. 352 с.

5. Католик Г., Біннебезель Й. Сприйняття страху смерті в контексті замісної реляційної терапії та танатопедагогіки. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8), ч. 2. С. 208–222.

6. Католик Г. В. Страх перед дорослим життям у молоді з різних соціальних середовищ (страх майбутнього: психологічний аспект). *Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід)* ; за заг. ред. д. пс. н. проф. Г. В. Католик. Львів : Місіонер, 2022. С. 61–118.

7. Ковалевська А. О. Методи дослідження страхів дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 15. С. 265–274.

8. Скаковська А. В. Теоретичні підходи до вивчення дитячих страхів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Психологічні науки*. 2018. № 2. С. 113–119.

9. Скаковська А. В. Вивчення домінантних страхів у дітей з онкологічними захворюваннями на різних стадіях лікування. *Психологічні перспективи*. 2020. № 36. С. 189–207.

10. Скаковська А. В. Особливості екзистенційних страхів у дітей з онкогематологічними захворюваннями. *Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід)* ; за заг. ред. д. пс. н. проф. Г. В. Католик. Львів : Місіонер, 2022. С. 352.

11. Скляренко О. М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ : НПУ, 2005. 246 с.

12. Katolyk H., Fornella Z., Binnebezel J. (2015). Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście tanatopedagogicznej relacyjnej terapii zastępczej – badania grupy realizowanych na terenie Ukrainy. *Humanizmimedycyna*. B. Stelcer, W. Strzelecki (Eds.) – Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, S. 108–155; Katolyk H., Józef Binnebezel, Zbigniew. Fornella. (2018). Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego. *Medycyna paliatywna*. № 10 (3). S. 145–149.

13. Фройд З. Психологічний аналіз дитячих страхів. URL: <https://book-shop.com.ua/psykhoanaliz-dytiachykh-strakhiv-zyhmund-freid>

14. Теорія прив'язаності Дж. Боулбі. URL: <https://www.studocu.com/uk/document/iz/teoriya-privyazanosti-dzh-boulbi/43309663>